

**DE PLAATS VAN DE LANDBOUW
IN DE ALGEMENE LEER VAN DE ECONOMIE**

Rede
uitgesproken op 24 maart 1983
in de Aula van de Landbouwhogeschool
door

Prof.Dr. Th.L.M. Thurlings
bij zijn afscheid als hoogleraar
in de Staathuishoudkunde aan de
Landbouwhogeschool

Dames en heren,

Bij Koninklijk Besluit van 13 september 1949 werd ik benoemd tot hoogleraar aan de Landbouwhogeschool om onderwijs te geven in de staathuishoudkunde. Bij datzelfde besluit werd - thans wijlen - prof. mr. C.H.F. Polak ontheven van genoemde onderwijstaak en werd zijn leeropdracht beperkt tot het agrarisch recht. Medio oktober 1949 gaf ik mijn eerste college in de zogenaamde grote collegezaal van het hulpgebouw Diedenweg 18. De zaal was afgeladen, hetgeen beduidde dat er meer dan 115 studenten aanwezig waren, een voor die tijd voor de Landbouwhogeschool formidabel aantal.

Het hulpgebouw Diedenweg 18 vormde het restant van wat oorlogsgeweld had overgelaten van het voormalige laboratorium voor landbouwscheikunde. Wageningen had zowel in de meidagen van 1940 als in de herfst en winter van 1944-45 in het frontgebied gelegen en de tekenen van de oorlog waren in 1949 nog volop waarneembaar. Op de Bergrand vond men nog resten van wat eens schuttersputten en prikkeldraadversperringen waren geweest. Het landgoed Belmonte en de aangrenzende villawijk, in de wandeling de Sahara genaamd, waren blootgesteld geweest - evenals het nabije hulpgebouw Diedenweg - aan een luchtbombardement en aan artillerievuur vanuit de Betuwe, en de gevolgen daarvan waren nog lang niet uitgewist. Ook in de stad waren tal van panden beschadigd of verwoest en ook die schade was nog niet geheel hersteld.

Het beeld dat ik hier oproep, gold voor vele plaatsen in Nederland. Alom was het herstel nog in volle gang. Het leven was zeer sober, maar toch! Nederland leefde in een geest van hoopvolle verwachting. De gulle Amerikaanse hulp, de zogenaamde Marshall-hulp, die Europa en daaronder ook Nederland in die dagen mocht ontvangen, had de overtuiging gesterkt dat Nederland er wel weer bovenop zou komen en in staat zou blijken om zijn snel groeiende bevolking onderdak en werkgelegenheid te verschaffen. Solidariteit was destijds een weinig gebruikt woord, maar er leefde een geest van saamhorigheid die tot grote daden in staat stelde. Dat Nederland toen, zoals vele andere ontwikkelde landen, aan de vooravond verkeerde van een langdurige periode van snelle economi-

sche groei, kon niemand bevroeden.

Thans leeft Nederland op een welvaartsniveau waarvan destijds niemand kon dromen, maar in sommige opzichten is het alsof de klok is teruggedraaid, niet tot 1949 maar naar de depressie van de jaren dertig. Internationaal is er stagnatie ingetreden, nationaal hebben wij ons schuldig gemaakt aan een ernstige en moeilijk te cureren verstoring van alle gezonde economische verhoudingen.

Werd de politieke discussie tussen economen in de eerste helft van de jaren dertig beheerst door de tegenstelling tussen hen die hun heil zochten in een aanpassingsbeleid, gericht op behoud van een gaven gulden, een concurrerend prijspeil en een sluitende begroting, en anderen die een expansief bestedingsbeleid voorstonden en bereid waren daaraan het financieringstekort van de rijksbegroting en zonodig ook de wisselkoers van de gulden onderdanig te maken, ook vandaag de dag is deze tegenstelling bespeurbaar. Destijds leefde men in de vooravond van het verschijnen, in 1936, van J.M. Keynes' *General Theory of Employment, Interest and Money*, vandaag de dag beleeft men de laatste nagalm van die eens zo zeer aangehangen theorie.

Het duurde enige jaren na zijn verschijnen voordat *The General Theory* een plaats kreeg in de colleges over de Algemene leer van de economie, althans zoals die ons destijds in Rotterdam werden voorgeschoteld. Een vertraging van die aard is begrijpelijk. Colleges die een algemeen overzicht beogen te geven kunnen niet onmiddellijk een plaatsje inruimen voor ieder nieuw geluid. Er was echter ook iets anders aan de hand. Voortbouwend op een traditie die reeds in de 18e eeuw had postgevat, werd in bedoelde colleges een algemene evenwichtstheorie behandeld, die het proces van inkomensvorming, alias produktie, en inkomensverdeling weergaf uitgaande van een constante techniek, een door herhaling van het produktieproces verkregen kennis van de toekomst en een - op den duur - volledige mobiliteit van alle produktiefactoren. Deze theorie poneerde bovendien dat ieder produktieniveau zijn eigen vraag schept - een stelling die bekend staat als 'la loi des débouchés' oftewel de Wet van Say. De conjunctuurtheorie - al dan niet ruimte biedend aan het verschijnsel van economische groei - leefde een eigen leven terzijde van de Algemene leer van de economie. Een echte groeitheorie moest

nog tot ontwikkeling komen. Wat men met de Algemene leer aan moest, behalve dan als een - overigens zeer nuttige - vorm van hersengymnastiek, viel moeilijk in te zien.

De oorlog vertraagde de popularisatie van Keynes' ideeën. Toen na de Bevrijding de vloedgolf van literatuur, waartoe de General Theory aanleiding had gegeven, beschikbaar kwam, leek het alsof een nieuwe wereld voor ons open ging. In de plaats van een microscopische analyse, die zijn vertrekpunt zocht bij de individuele keuzedaad, werd ons een macroscopische aanpak van het economische proces voorgeschoteld, een die het begrip sociaal produkt of nationaal inkomen centraal stelde. Toegegeven, voor 18e en begin 19e eeuwse economen was een dergelijke aanpak een vanzelfsprekendheid, men zie slechts naar Quesnay en diens Tableau Économique, of naar de Wealth of Nations van Adam Smith; maar voor een generatie die de invloed van de Grensnutscholen had ondergaan wierp Keynes een nieuw licht op het economisch gebeuren. De prijstheorie, eens het hart van de Algemene leer van de economie, verdween naar een zijspoor. Een perspectief bood zich aan, dat wij eerder node hadden gemist, t.w. de belofte dat de theoretische economie daadwerkelijk toepasbaar zou zijn voor de oplossing van vraagstukken van economisch-politieke aard, met name het vraagstuk van de volledige werkgelegenheid. Behoorden wij niet tot de generatie die in de Grote Depressie volwassen was geworden en achtervolgde ons niet nog steeds het schrikbeeld van een massale werkloosheid?

Drie uitgangspunten lagen ten grondslag aan Keynes' General Theory:

- 1 investeringsbeslissingen worden genomen aan de hand van schattingen omtrent een *onzekere* toekomst;
- 2 de neiging tot sparen en de bereidheid tot investeren worden niet door de zelfde factoren beheerst, en derhalve kan de markt niet waarborgen, ook niet op de lange duur, dat het niveau van de produktie zich beweegt naar en tot rust komt in het punt van 'full employment';
- 3 de neiging tot consumeren - het complement van de neiging tot sparen - wordt weliswaar positief beïnvloed door de hoogte van het inkomen maar de consumptie blijft, zowel in structurele als in conjuncturele zin achter bij de hoogte van het inkomen.

De conclusie hieruit getrokken was, dat de grootte van het nationale inkomen, en daarmee de werkgelegenheid, wordt bepaald door de grootte van de investeringen. Het politieke advies dat men aan deze conclusie verbond was, dat de overheid wisselingen in de particuliere investeringsactiviteit diende op te vangen door tegengestelde wisselingen in haar eigen bestedingen om aldus vraaguitval zo veel mogelijk te voorkomen. De meest effectieve weg daarbij was overeenkomstige wisselingen in het financieringstekort van de overheid te aanvaarden.

In conjuncturele zin werd aldus een anticyclisch begrotingsbeleid bepleit. De aanwas van de staatsschuld in de baisse opgelopen, zou dan in de hausse moeten worden teniet gedaan. Hoe het met de structurele onderbesteding zou moeten, die Keynes voor de lange termijn verwachtte, en met name wat de consequentie van een steeds groter wordende staatsschuld zou zijn, was een vraag die weinigen zich stelden.

De geestdrift, waarmee de General Theory werd aanvaard, verleidde menigeen tot veronachtzaming van de betekenis van prijs- en inkomensverhoudingen voor het niveau van produktie en werkgelegenheid, alsook tot veronachtzaming van het belang van gezonde, stabiele verhoudingen in het credietverkeer en in het valutawezen. Hoewel bestudering van de economische geschiedenis tussen de beide wereldoorlogen anders had kunnen leren, duurde het menig jaar voor de voorstanders van de gave gulden en van de aanpassingspolitiek der dertiger jaren in de wereld der economen weer op enig begrip konden rekenen.

Met het verstrijken van de tijd trad echter de eenzijdigheid van de Keynesiaanse theory meer en meer aan het licht, nog daargelaten het feit, dat de economische orde in menig land zich steeds meer verwijderde van het beeld dat de jaren dertig had getypeerd. Men denke slechts aan de opbouw van de verzorgingsstaat en zijn consequenties voor de overheidsfinanciën, en aan de ontwikkeling van de macht der vakbeweging. Voor structurele problemen leverde de Keynesiaanse theorie geen remedie, en juist die werden na 1970 steeds ernstiger. Grote onevenwichtigheden op het gebied van de produktie zijn gegroeid, mede onder invloed van de zogenaamde olie-crisis; de stabiele wissel-

koersen die het Bretton Woodssysteem tot stand bracht zijn reeds lang ter ziele; in het internationale credietwezen hebben zich gevaarlijke situaties ontwikkeld en grote crises in het bankwezen en een staatsbankroet worden niet meer onmogelijk geacht. Vandaag de dag zijn er dan ook in Nederland niet veel economen meer, die geen oog hebben voor de noodzaak van sanering van de overheidsfinanciën, van versteviging van de positie van het bankwezen, en van verdediging van de waarde van de gulden, - dit alles ook in het streven naar bestrijding van de werkloosheid. Daarmee is men wel ver verwijderd geraakt van wat eens het Keynesianisme predikte. Ware het niet, dat de theoretische economie onder invloed van de Grensnutscholen in de periode tussen de twee wereldoorlogen allengs al te abstract was geworden, zodat wel een reactie moest volgen, het zou achteraf verbazingwekkend moeten heten, dat de Keynesiaanse theorie zulke grote triomfen kon vieren. Voor de verklaring der grote depressie der jaren dertig had zij weinig of niets te bieden, aangezien het *structurele* onevenwichtigheden waren, zowel in de sfeer van de produktie als in die van de valuta en van het credietwezen, die tot deze depressie aanleiding hadden gegeven. Onderbesteding in Keynesiaanse zin kan men alleen als een secundaire ontwikkeling aanmerken: toen eenmaal de depressie inzette werd zij versterkt doordat overheden, ondernemers en consumenten de schrik in de benen sloeg.

Ook het beleid, dat mondiaal en nationaal is gevoerd na 1945, is in grote delen niet Keynesiaans te noemen. Mondiaal, voor zover het de vrije wereld aangaat, valt het met succes bekroonde streven te vermelden van de Verenigde Staten om de handelsbelemmeringen tussen staten te verminderen en om terug te keren tot een vrij betalingsverkeer aan de hand van vaste wisselkoersen. In een dergelijk systeem is er op het punt van het macroeconomisch begrotingsbeleid geen grote speelruimte voor nationale autonomie. Waardoor het systeem van Bretton Woods het tenslotte heeft laten afweten moet ik hier omwille van de tijd in het midden laten, met Keynesianisme heeft het weinig van doen.

Het beleid dat door Nederland na 1945 is gevoerd is vooreerst structureel van aard en past heel wat beter in wat met een nieuwe modekreet

vandaag de dag als 'Supply side economics' wordt aangeduid, dan dat men er stimulering van de vraagzijde naar Keynesiaanse ideeën in moet onderkennen. De eerste zorg was immers om een snelgroeïende bevolking onderdak en werkgelegenheid te bezorgen, en daarvoor moest het produktief vermogen van Nederland worden opgevoerd. Industrialisatie werd als het voornaamste middel daartoe gezien en allerlei stimulantia, ook op fiscaal gebied, werden in het leven geroepen om ondernemers te bewegen in Nederland bedrijven te stichten en/of uit te breiden. Ook de loonpolitiek werd in dienst van dat beleid gesteld, evenals het beleid ten aanzien van de pachtprizen.

Voor zover er van Keynesianisme gesproken mocht worden, had dit betrekking op het begrotingsbeleid. Tot 1961 heeft men geprobeerd een anti-cyclisch begrotingsbeleid te voeren, maar timing en dosering bleken zo moeilijk, dat het resultaat vaak averechts leek te zijn. Ook werd men, in zo'n open economie als Nederland, met veel kleinere multipliers geconfronteerd dan waarop men had gerekend. Sinds 1961 is lange tijd een trendmatig begrotingsbeleid gevoerd. In beide gevallen hield men zich aan de Keynesiaanse regel dat conjuncturele mee- of tegenvallers in de belastingontvangsten geen gevolgen mochten hebben voor de uitgaven. Vele jaren ook was dit beleid restrictief van aard. Om tegenwicht te bieden tegen een voortdurende neiging tot overbesteding - het tegendeel van hetgeen Keynes voor ogen stond - werd het financieringstekort bij het opmaken van de jaarlijkse begrotingen in absolute zin onveranderd gelaten.

Die voorzichtige weg werd in de jaren zeventig verlaten. Nadat het kabinet Biesheuvel reeds in een kleine vergroting van het financieringstekort had berust, besloot het kabinet den Uyl tot een grote uitbreiding daarvan. De ontwikkeling, die aldus op gang werd gebracht, bleek nadien niet meer te stuiten. Daarop was mede van invloed dat de teruglopende conjunctuur in combinatie met ons systeem van verzorgingsstaat, koppelingen en indexaties een eigen leven begon te geven aan de overdrachtsuitgaven en aan het financieringstekort. Op dergelijke situaties was het werk van Keynes niet toegesneden.

Een hoogmoediger titel dan 'The General Theory of Employment, Interest and Money' kan men zich moeilijk voorstellen, maar bescheidenheid was nu eenmaal niet Keynes' grootste deugd. Bovendien heeft de economische wetenschap als handicap, dat zij, - waar zij zich bezig houdt met maatschappelijke verschijnselen en slechts tot bloei komt waar zij zich met maatschappelijke problemen intensief bemoeit -, onderhevig is en soms ook behoefte heeft aan wat wel genoemd wordt: 'publicity'. En die moet het, gelijk bekend, hebben van slagzinnen en forse uitspraken. Keynes' theorie is allerminst een algemene theorie, maar juist een heel specifieke, slechts van toepassing op een deelaspect.

Men kan zich afvragen waar de begeerte der economen om een algemene theorie te ontwerpen vandaan komt, er zijn immers zo veel verschillende vormen van economische orde, van zeer liberale tot zeer gecentraliseerde. In de 18e eeuw, toen de economische wetenschap vaste vorm aannam en burgerrecht verwierf, lag het voor de hand dat het theoretisch-economisch denken als uitgangspunt een volstrekt liberale orde koos. Het was tegelijkertijd een politieke geloofsbelijdenis. Latere generaties van economen ontwierpen theorieën van het vrije marktverkeer *bij wijze van prototype*, als een eerste benadering van het complex van wetmatigheden, dat zich openbaart overal waar mensen speelruimte hebben voor individuele economische beslissingen. Onmiskenbaar is immers dat in een net van arbeidsverdeling de beslissing van de een invloed uitoefent op die van een ander. Interdependentie is derhalve aanwezig, en waar alle mensen in hun economisch handelen globaal gesproken door dezelfde drijfveren worden aangezet, moet het in beginsel mogelijk zijn om een basispatroon, een model van algemene geldigheid te ontwerpen. Een dergelijk model is echter noodgedwongen zo abstract, dat het voor de analyse van feitelijke situaties ontoereikend is, en voor de publiciteit geen aantrekkelijkheid bezit. Pas in de concretisering naar plaats en tijd neemt het model toe in bruikbaarheid. Dergelijke concretisering blijven dan ook niet achterwege, maar daarbij openbaart zich de menselijke zwakheid om datgene uit het oog te verliezen wat aan actualiteit heeft ingeboet. Een voorbeeld daarvan vindt men in de aandacht, die in de Algemene leer van de economie wordt besteed aan de functie van de landbouw in het geheel van het

proces van maatschappelijke voortbrenging. Het leek mij goed mijn loopbaan als hoogleraar aan de Landbouwhogeschool te besluiten met een korte beschouwing op dat punt.

In oktober 1920 schreef Alfred Marshall in het voorwoord bij de 8e tevens laatste editie van zijn welbekende 'Principles of economics': "There have been stages in social history in which the special features of the income yielded by the ownership of land have dominated human relations: and perhaps they may again assert a pre-eminence. But in the present age, the opening out of new countries, aided by low transport charges on land and sea, has almost suspended the tendency to Diminishing Return, in that sense in which the term was used by Malthus and Ricardo . . ."1). Het is evident dat Marshall met "income yielded by the ownership of land" het oog had op het pachtinkomen dat grootgrondbezitters aan de landbouw ontleenden en niet aan de koopkrachtige vraag welke de landbouwende bevolking op de stedelijke markt uitoefende. Het is ook duidelijk dat Marshall slechts spreekt over een enkel aspect van het probleem, namelijk de landbouw als draagvlak voor de stedelijke sector, resp. de feodale cultuur.

De rol van een bedrijfstak in het geheel van het maatschappelijke productieproces kan immers in dubbel opzicht worden beschreven, namelijk enerzijds voor wat betreft het stimulerende resp. remmende vermogen, dat in een bedrijfstak kan schuilen, naast anderzijds de koopkracht die deze bedrijfstak bij andere uitoefent resp. die aan eerstbedoelde bedrijfstak wordt ontleend door personen die buiten hem staan.

Wat de eerste optiek aangaat, zijn vrijwel alle auteurs die zich over dit vraagstuk hebben uitgelaten, van oordeel dat de landbouw zelden of nooit als trekpaard fungeert; de landbouw volgt eventueel de ontwikkeling, hij draagt hem zelden of nooit. Die opvatting bespeurt men reeds bij Antonio Serra, die zich in zijn in 1613 gepubliceerde geschrift "Breve trattato delle Cause, che possono far abundare li Regni d'Oro et Argento dovo non sono minier"2) afvroeg, hoe een exportactiviteit ware te ontwikkelen. De nijverheid geniet duidelijk zijn voorkeur, immers die wordt niet zoals de landbouw geremd door het verschijnen dat

de produktiekosten bij uitbreiding toenemen, ook heeft hij het vermogen om met nieuwe produkten op de markt te komen. Export van landbouwprodukten daarentegen betreft altijd markten die reeds zekere verzadiging kennen. Latere auteurs, zoals de 18e eeuwse David Hume, wezen er op dat wetenschap en cultuur niet op het platteland maar in de stad tot ontwikkeling komen en vandaar, eventueel, uitstralen over het platteland; en voorts dat het de koopkracht van de stad is, die de landbouwer beweegt om voor de markt te gaan produceren, en om meer en beter voort te brengen. Ook de 19e eeuwse Friedrich List zag de dingen al niet veel anders. Zijn ideaal was, het destijds nog zeer verbrokkelde Duitsland tot een staatkundige en economische eenheid te smeden en te doen worden tot een moderne machtige industriestaat. De middelen die hij daartoe aanbeval waren vooreerst de totstandkoming van een douane-unie als voorloper van de politieke eenwording (de Deutsche Zollverein van 1834 mag gezien worden als het resultaat van zijn streven), voorts een vanuit een nationale conceptie opgezet net van spoorwegen in plaats van een aantal onsamenhangende particuliere lijnen en tenslotte een systeem van opvoedende bescherming. Door op selectieve wijze, middels invoerrechten, de binnenlandse markt af te schermen van de buitenlandse concurrentie zou men de nog zwakke Duitse industrie de kans moeten geven haar achterstand in ervaring en uitrusting in te lopen. Eenmaal op niveau gekomen zou de industrie zich aan de buitenlandse concurrentie ook op de inheemse markt dienen bloot te stellen. Bescherming van de landbouw achtte List niet alleen overbodig, aangezien naar zijn mening de landbouw vanzelf in het moderniseringsproces zou worden meegezogen als de industrialisatie op gang kwam, maar ook schadelijk. Handelspolitieke bescherming van de landbouw zou namelijk bestaande achterlijkheid bestendigen en aldus het industrialisatieproces belemmeren.

Ook hedendaagse ontwikkelingseconomen kennen, als zij in *algemene* termen spreken, zelden aan de landbouw een trekpaardfunctie toe, op gevaar af dat zij de landbouw aan politieke verwaarlozing blootstellen.

De afgelopen dertig jaar hebben in grote delen van de wereld een vooruitgang in produktiviteit laten zien die voorheen tot de onmogelijkheid

den werd gerekend. Het begrip economische groei werd daardoor tot een vast bestanddeel van het economenvocabulair. Deze ontwikkeling kan gemakkelijk doen vergeten, dat voorafgaande generaties een continue groei allerminst tot de vanzelfsprekendheden hebben gerekend en dat zij er daardoor ook niet toe kwamen een groeitheorie te ontwikkelen. Van de 18e eeuwse economen, ik denk daarbij in het bijzonder aan de fysiocraten en aan Turgot, moet men stellen dat zij in het geheel geen groeitheorie hadden, al stond het woord vooruitgang in hun vaandel geschreven. Wat hen voor ogen stond was een eenmalige overgang van een toestand, waarin bijgeloof, sleur en traditie het maatschappelijk gebeuren in het duister hulden, naar een nieuwe wereld die zich baadde in het licht van de Rede. Zorg voor vrede en rechtszekerheid, een rationeel belastingsysteem, vrijheid van economisch handelen en eerbiediging van de particuliere eigendom alsmede zorg voor algemeen onderwijs zouden de grondslagen vormen van de natuurlijke orde, die een maximale welvaart waarborgde. Het proces van overgang mocht tijdrovend zijn, maar het was eindig. Van een economische groei zoals men zich die recentelijk heeft voorgesteld was geen sprake.

x In dit 18e eeuwse denken nu neemt de landbouw de centrale plaats in, niet als de gangmaker van een groeiproces, maar als het enige draagvlak van het gehele maatschappelijke gebeuren.

→ Let wel, niet de koopkracht van de landbouwende bevolking vormt in deze visie de grondslag voor het gehele maatschappelijke gebeuren, maar het inkomen dat grondeigenaren aan hun landerijen ontlene. Grootgrondbezit vormde in bedoelde visie een integrerend bestanddeel van de natuurlijke orde. Een gering aantal personen beschikt aldus over een groot deel van de inkomensstroom. Aan hen dankt de stad haar bestaan. Deze visie duikt reeds op aan het einde van de 17e eeuw, in welke context men kan verwijzen naar de economische geschriften van Pierre Pesant, Sieur de Boisguilbert (1646-1714), een strijdvaardige en strijdlustige magistraat uit Rouen, die de ministers van Lodewijk XIV toebeet, dat zij de nood van de schatkist met gemak zouden kunnen opheffen als zij maar eens twee uur lang hun hersens zouden willen gebruiken. Als het de landbouw slecht gaat, aldus Boisguilbert, zullen ook de

pachten laag zijn, en dan valt er voor de koning niets te halen, want alle belasting moet tenslotte uit de grondrente komen. Frankrijk is een door de natuur gezegend land, maar wat hebben de ministers, te beginnen met Colbert, de landbouw aangedaan? Uitvoerverboden, leveringsplicht, directe voorschriften t.a.v. het gebruik van land, interventies in de graanmarkt hebben de rendabiliteit van de landbouw aangetast en dat alles om brood voor een lage prijs aan het stedelijk proletariaat te kunnen verkopen, terwille van een laag loonpeil, terwille ook van de politieke rust in de grote steden!

Geef de landbouw zijn vrijheid terug en de lust om te investeren in de landbouw zal herleven, de produktiviteit zal zich herstellen, de pachten en grondprijzen zullen weer op niveau komen en de schatkist zal zich weer vullen, aldus Boisguilbert.

Boisguilbert was een fysiocraat-avant la lettre. Wat de fysiocraten op economisch gebied te zeggen hadden verschilt in kwalitatieve zin niet wezenlijk van het betoog van Boisguilbert: het netto inkomen waaruit de gemeenschap belastingen kan heffen en waaruit investeringen kunnen worden gefinancierd stamt uitsluitend uit de landbouw, en bestaat uit de grondrente. De overige produktie dient slechts tot instandhouding van mens en dier in de landbouw en in de aan de landbouw toeleverende nijverheden, zij vormt de maatschappelijke voortbrengingskosten. Uit het netto inkomen wordt overigens ook het levensonderhoud bestreden van de grondeigenaars en van al diegenen, die in de grondeigenaren hun broodheer moeten erkennen.

De fysiocraten quantificeerden, al dan niet met reële cijfers, veel meer dan Boisguilbert gedaan had, ook en in het bijzonder waar het hen te doen was om aan te geven hoe de landbouw zou moeten worden gestructureerd om thuis te horen in de "Ordre Naturel". De kleine landbouwbedrijven die veelal weinig of niets voor de samenleving betekenden, zouden plaats moeten maken voor grote landbouwbedrijven "la grande culture", gedreven door kapitaalkrachtige en rationeel handelende pachters. Om die structuurverandering te bewerkstelligen zou de landbouw zijn vrijheid moeten herwinnen, de eigendom zou onschendbaar moeten worden, alle in- en uitvoerbelemmeringen zouden moeten

verdwijnen. De grondbelasting - de enige die in de *Ordre Naturel* past - zou naar evenredigheid moeten worden geheven, niet naar rato van de feitelijke - vaak door traditie bepaalde - pachtsommen maar naar rato van de *economische* pachtwaarde. Dat zou de grondeigenaren prikkelen om hun bezittingen optimaal te organiseren en de beste pachters te selecteren. Frankrijk moest zich op dit punt maar eens spiegelen aan Engeland, waar wat nu de groene revolutie heet, zich al bezig was te voltrekken: individuele bouwplannen, rijenteelt, gebruik van machines en groenbemesting hadden daar reeds hun intrede gedaan dankzij een liberaal handelsregime en een doelmatig belastingstelsel, aldus de fysiocraten.

In tegenstelling tot Engeland, waar zich reeds vele grote landbouwbedrijven hadden gevormd, kenmerkte het 18e eeuwse Frankrijk zich door het overheersen van het kleine boerenbedrijf. Grootgrondbezitters traden zelden als landbouwers op, zij vergenoegden zich veelal met de rol van verpachter. In grote delen van Frankrijk, zeker ten zuiden van de Loire, was de deelpacht nog zeer gebruikelijk: de pachters waren er ongeletterde arme boeren.

Frankrijks centra van handel, scheepvaart en verkeersindustrie bevonden zich aan de periferie van dit uitgestrekte, inwendig nog verre van geïntegreerde land; overheersend was echter het karakter van een landbouwland met als alles overstralend middelpunt Parijs met zijn satelliet Versailles. De koning hield er zijn hof en besteedde er een groot deel van zijn persoonlijke inkomsten en van de belastingopbrengsten. De grote heren die er verbleven verteerden er de inkomsten uit hun ambten en de opbrengsten van hun grotendeels zoal niet uitsluitend in landerijen belegde vermogens. De ondernemers en arbeiders van de weeldegoederenindustrieën, waarvoor Parijs, Sèvres en Lyon befaamd waren, verdienden aan hen hun brood, evenals de vele anderen die - vaak als commensaal - de grote heren omringden.

Hoe gemakkelijk past op dit historische beeld de schets, die Cantillon neerlegde in zijn in 1755 in druk verschenen, maar enige decennia eerder geschreven "*Essai sur la nature du Commerce en général*". In deze

schets van de structuur van het economisch proces vormen de inkomens-overdracht, krachtens het instituut van het grootgrondbezit, van de landbouw naar de grondeigenaren, en de besteding van dit overgedragen inkomen door de verwervers, de grondslagen van de analyse. In de dorpen wordt geproduceerd, in de steden wordt het netto produkt geconsumeerd.

Wat zijn de "special features" waaraan Marshall moet hebben gedacht? Vooreerst natuurlijk de concentratie van het pacht-inkomen in handen van weinigen. Daarnaast, naar men moet aannemen, het feit dat het een arbeidsloos inkomen is, wat het ontstaan van een "leisure class" mogelijk maakte, en tenslotte dat de grondrente een functieloos inkomen is in tegenstelling tot kapitaalrente en arbeidsloon, die niet alleen noodzakelijk zijn voor de instandhouding van de betreffende produktiefactor maar tevens voor de grootte van het aanbod ervan.

De concentratie van het inkomen was het gevolg van de ontwikkeling van het grootgrondbezit, een ontwikkeling die door Cantillon als onvermijdelijk en dus als "natuurlijk" werd aangemerkt. Ook de fysiocraten huldigden deze opvatting. De consequentie van een arbeidsloos inkomen werd maatschappelijk eveneens aanvaardbaar geacht als bestaansgrond van een "classe disponible", beschikbaar voor de vervulling van ereambten, voorop daarvan het koningschap.

In Cantillon's Essai wordt, althans in het eerste deel, een direkt verband gelegd tussen de wijze waarop de grondeigenaars hun inkomen besteden en de omvang en de bevolking. Deze laatste wordt namelijk door Cantillon in direkte relatie gebracht tot het aanbod van voedsel. Niet de boeren moet men er boos op aankijken wanneer zij graanvelden veranderen in boomgaarden waarin moerbeibomen worden geplant ter wille van de zijdeteelt, - boeren zijn ondernemers die zich laten leiden door de markt - het zijn de grillen van de koning en zijn entourage, die een vraag naar zijden stoffen oproepen, waarop het aanbod natuurlijkerwijze reageert. Wanneer de grote heren landerijen herscheppen in lusthoven, is het voor iedereen zonneklaar wie er de oorzaak van is dat er minder broodgraan wordt verbouwd, maar - al verheimelijkt het marktge-

beuren dit - de schuld ligt ook overigens bij dezelfde personen. Wanneer de koning de adel verleidt om het gehele jaar in zijn nabijheid te zijn, moeten voedsel en wijn voor hen en hun bedienden over grote afstanden worden aangevoerd. Het marktmechanisme brengt dan te weeg dat vele paarden worden ingeschakeld en dat vele akkers worden bestemd voor fourage, akkers die wanneer de adel op het platteland was gebleven voor broodgraan hadden kunnen dienen. Ook de mode om Brusselse kant te dragen is een van de oorzaken van de geringe bevolkingsomvang van Frankrijk. In betaling van dit Brabantse produkt moet kostelijke wijn worden geëxporteerd. De Belgen lessen een deel van hun dorst met wijn uit de Champagne en kunnen aldus een deel van de akkers die zij anders hadden moeten bestemmen voor brouwergerst besteden voor de voortbrenging van broodgraan. Aldus onderhoudt Frankrijk een deel van de Brabantse bevolking en houdt het potentiële vijanden in leven.

Quesnay verwierp de rechtstreekse band die Cantillon legde tussen voortbrenging van broodgraan en de omvang van de bevolking. Wat baat het de stedelijke bevolking als de broodprijs laag is als gevolg van een overmatig grote oogst, en de grondeigenaars als gevolg van de lage prijzen van graan weinig of geen pacht ontvangen? De opdrachten, waarvan de stedelijke ambachtsman leeft, blijven dan uit. Op de goede prijs, "le bon prix", komt het aan. Terwille daarvan moet de handel in graan worden bevrijd van alle lokale, regionale en nationale uitvoerbepalingen. Pas dan zal er een gelijkmatige goede prijs tot stand komen, die de grondeigenaar tevens in staat stelt om grondverbeteringen te betalen.

Naast de handelspolitiek was er het fiscale vraagstuk. Het functieloze karakter van de grondrente vormde de grondslag voor het pleidooi voor "l'impôt unique et proportionnel sur le revenu des propriétaires". Deze grondbelasting, geheven naar de economische pachtwaarde van de grond, zou in de plaats moeten treden van alle indirecte belastingen en tevens van de "taille", een direkte belasting, die naar maatstaven van welstand werd geheven. Hij zou geen vrijstellingen op grond van adelendom kennen zoals de "taille". Aangezien, naar de opvatting van de voorstanders alle belastingdruk tenslotte toch op de grondrente neerdaalde, was het wel zo doelmatig rechtstreeks de betaling te innen bij de

grondeigenaren. Aangezien alle grondeigenaren zonder uitzondering moesten meebetalen, was de rechtvaardigheid gediend. Door niet van de feitelijke pacht maar van de economische pachtwaarde uit te gaan, zouden de eigenaren geprikkeld worden om aan de grond een zo voordelig mogelijke bestemming te geven, waardoor het "produit net" zo groot mogelijk zou worden.

Afschaffing van hand- en spandiensten en overige heerlijke rechten, als ook de ontbinding van de gemeenschappelijke gronden, behoorden voorts evenzeer als de volstreckte liberalisatie van de handel in graan tot het politieke program.

De strijd om de landbouwpolitiek, "la police des grains", kenmerkte zich door een grote felheid. Politieke intriges en wetenschappelijke polemieken, met name over de vraag welke economische activiteit als produktief mocht worden aangemerkt, vermengden zich tot een onontwarbaar kluwen.

Driemaal triomfeerden de voorstanders van een vrije graanhandel. In 1754, nog vóór de geboorte van de fysiocratische beweging, werd de graanhandel geliberaliseerd. In 1758 werd het oude regime weer hersteld. In 1763 werd de binnenlandse handel geliberaliseerd in die zin dat lokale en provinciale uitvoerverboden nietig werden verklaard⁴⁾.

In 1764 werd ook de export vrijgegeven. Laverdy, de verantwoordelijke minister, stelde echter tevens, om een overzicht over de export te verkrijgen, een matig uitvoerrecht in; hij bepaalde voorts dat de uitvoer alleen met Franse schepen mocht geschieden, en tevens dat de vrijheid van exporteren zou eindigen zodra in drie opeenvolgende markten de prijs van graan de drempel van 12 livres 10 sous per quintaal zou overschrijden. Op deze beperkingen werd door de voorstanders van vrijheid weinig acht geslagen, vooral in de fysiocratische beweging was de geestdrift tomeloos. Over het Edikt van 1764 schreef Galiani in de loop van 1769 aan Sartine, het hoofd van de staatspolitie: "c'était un enthousiasme . . . une Fronde, une croisade, enfin un de ces maladies épidémiques d'esprit dont la nation française est parfois attaqué et qui causent de cruels ravages jusqu'à ce que le calme de la raison revienne"³⁾. Die bezinning kwam weldra, zoals Laverdy wel had voorzien.

Er was weinig méér voor nodig, dan dat de oogsten tegenvielen, waardoor de Parlementen van Parijs en van Rouen alarm sloegen en maatregelen eisten teneinde de stedelijke broodvoorziening veilig te stellen. Het stijgen van de marktprijs had overigens ook tot gevolg dat in 1765 en volgende jaren steeds meer uitvoerhavens gesloten werden. In 1769 werd de vrijheid van de export geheel opgeheven.

Wat in de discussie tussen vóór en tegenstanders opvalt is de tegenstelling tussen het denken op korte en dat op lange termijn. Galiani had zeker reden om te zeggen dat wanneer de massa honger lijdt, de staat in gevaar komt en dat brood derhalve voortdurend voor een redelijke prijs beschikbaar diende te zijn: "Ce besoin général, continu pressant est précisément ce qui rend le blé le moins propre au commerce"⁵). De landbouw, geen object van commercie, maar beheerst door "la raison d'état", zo kan men zijn visie weergeven.

Daartegenover stond de opvatting van anderen, Boisguilbert eertijds, later die van de fysiocraten en van Turgot, dat men zich moest afvragen hoe men een doelmatig producerende landbouw zou verkrijgen en behouden. Turgot, die in 1769 als intendant van Limoges het hoofd had moeten bieden aan een hongersnood, verkondigde in 1773 in een brief aan Josuah Tucker: "Mes principes sur cette matière sont, *liberté indéfinie* d'importer, sans distinction de bâtimens de telle ou telle nation et sans aucuns droits d'entrée, liberté pareillement indéfinie d'exporter sur toute sorte de bâtimens, sans aucuns droits de sortie et sans aucune limitation, *même dans les temps de disette*; liberté dans l'intérieur de vendre à qui l'on veut, quand et où l'on veut, sans être assujetti à porter au marché public, et sans que qui que ce soit se mêle de fixer les prix des grains ou du pain"⁶).

Om deze forse taal te begrijpen, zou men vele van Turgot's geschriften moeten lezen, in het bijzonder zijn "Réflexions sur la formation et la distribution des richesses" (1766). In dit geschrift ontvouwt zich een beeld van een inwendig volledig geïntegreerde markteconomie, waarbinnen het kapitaal de meest lonende aanwending zoekt en de arbeid de factor kapitaal volgt. De kapitaalaccumulatie eindigt op het moment

waarop de grensproduktiviteit van kapitaal gelijk wordt aan de rentevoet, die spaarders beweegt om het totaal aan besparingen in stand te houden. In de 88e paragraaf van zijn "Réflexions" zegt Turgot dat wanneer de rentevoet bijvoorbeeld 5% is, alle landontginningen die minder dan 5% rendement beloven achterwege zullen blijven. Dat beginsel geldt overigens niet alleen voor ontginningen maar voor alle investeringen. In de daarna volgende paragraaf onderstreept Turgot dit marginaliteitsbeginsel met de woorden "On peut regarder le prix de l'intérêt comme un espèce de niveau au-dessous duquel tout travail, toute culture, toute industrie, tout commerce cessent"⁷⁾.

Dat uitbreiding van de factor kapitaal bij gelijkblijvende techniek tot het verschijnsel der disproportionele meeropbrengsten leidt, stelde Turgot buiten twijfel in zijn uit 1767 stammende "Observations sur le Mémoire de St. Pérvy". Dit verschijnsel wordt door Turgot gelokaliseerd in de landbouw.

Ten aanzien van de bevolkingsaanwas stelde Turgot zich op het standpunt dat deze eveneens door vraag en aanbod wordt beheerst. De vraag komt van de zijde van de ondernemers en is gerelateerd aan de omvang van de factor kapitaal, de aanbodsprijs wordt bepaald door de conventionele levensstandaard. De grootte van de factor kapitaal is dus afhankelijk van het rendement en de rentevoet, en bepaalt de omvang van de bevolking. De conclusie die hieruit moet worden getrokken luidt, enerzijds dat het geheel van de maatschappelijke voortbrenging door het karakter van de landbouw tendeert naar een evenwicht, anderzijds dat maatregelen die de rendabiliteit van de landbouw schaden, de omvang van de factor kapitaal negatief beïnvloeden en daarmee tevens zowel de bevolkingsomvang als het totaal van de produktie.

De grondrente, aldus Turgot, ontstaat als een overschotinkomen, tengevolge van de kapitaalaccumulatie onder invloed van de werking van de wet van de afnemende meeropbrengsten. Een belemmering van de kapitaalaccumulatie schaadt het inkomen van de grondeigenaars en verzwakt het draagvlak van zowel de schatkist als van de gehele stedelijke sector.

Turgot bewerkstelligde in 1774, kort na zijn optreden als minister van financiën, de derde liberalisatie van de graanhandel. De mislukking van de graanoogst 1774-75 vormde een goede voedingsbodem voor een naar men aanneemt door lieden als de prins de Conti gestimuleerde en gefinancierde opstand die in de Franse geschiedenis bekend staat als de "Guerre des Farines". Deze opstand werd door Turgot, die daarbij de grenzen van zijn bevoegdheden overschreed, vastberaden onderdrukt. Een tweetal raddraaiers stierf op het schavot, de aanstichters bleven, zoals gebruikelijk, buiten schot.

Turgot kwam ten val op 12 mei 1776, de hervormingen - waaronder de liberalisatie van de graanhandel - die hij had georganiseerd, werden met spoed teniet gedaan.

De beklemming, die de geringe of zelfs ontbrekende mogelijkheden tot uitbreiding van de agrarische produktie legde op het geheel van de produktie, was de economen van de 18e en ook die van een groot deel van de 19e eeuw welbekend. Het beeld van een statisch evenwicht dat Turgot in zijn "Réflexions" schetst, komt met grote indringendheid ook in Ricardo's "Principles of Political Economy and Taxation" (1817) tot uitdrukking: Er mag dan wel eens ooit, aldus Ricardo, een landbouwkundige vernieuwing optreden, b.v. "a better manure", maar het eind is telkens toch weer een stationaire toestand, waarbij de grondrente hoger zal zijn dan tevoren. Voor arbeidsloon en kapitaalrente is er op de lange termijn geen hoopvol perspectief, de lachende derde is de grondeigenaar⁸).

De negentiende eeuw bracht grote vernieuwingen in de Europese landbouw teweeg. Het tekort aan stalmest, dat eeuwenlang de agrarische produktie had beperkt, werd aangevuld met groenbemesting, met compost en met meststoffen zoals de guano, de natuurlijke chilisalpeter en vervolgens de fabriekmatig bereide kunstmest. De veredeling van landbouwgewassen en de ontwikkeling van betere dierenrassen alsook van meer doordachte voedingsmethoden verhoogden de produktiviteit van de landbouw. De modernisering van de Europese landbouw voltrok zich ten dele onder de druk van het toenemende aanbod uit de nieuwe gebieden waarop de eerder geciteerde woorden van Marshall betrekking

hadden. Met dat al hield de wet van de afnemende meeropbrengsten op de vooruitgang te remmen, de grond verloor zijn betekenis als voornaamste vermogensobject en daarmee hield ook het inkomen uit grondbezit op een dominerende invloed uit te oefenen op de menselijke betrekkingen.

De theoretische economie weerspiegelde deze ontwikkeling mede daarin dat zij - voortaan - aan de landbouw geen specifieke rol meer toekende en hem gaandeweg ook uit het gezicht verloor. De functie van draagvlak te zijn voor de collectieve sector werd overgedragen aan het geheel van het bedrijfsleven, dan wel in het bijzonder aan de industrie.

Het nadenken over de vraag hoe ontwikkelingslanden uit hun armoede zouden zijn te bevrijden, heeft echter in de afgelopen vijf en twintig jaar daarin een begin van verandering gebracht. Het inzicht brak door, dat een groeitheorie niet slechts aandacht had te schenken aan de vraag hoe in conjuncturele zin de groei ongestoord zou kunnen verlopen en wat de gevolgen zijn wanneer de gestage groei niet wordt bereikt, maar ook dat men zich moest afvragen hoe een *evenwichtige* groei ware te bereiken. Onder een evenwichtige groei versta men dan een ontwikkeling waarbij de bedrijfstakken in een onderling evenwichtig tempo groeien. De landbouw bevindt zich daarbij - naar de ervaring in menig land, ook van die van het oostblok, leerde - vaak in een cruciale positie.

Ook het groeiende besef, dat de snelle economische groei, die de industriële landen na 1950 beleefden, niet eindeloos door kan gaan bracht een kentering teweeg. Het in maart 1972 aan de Club van Rome uitgebrachte Meadowsrapport "The Limits to Growth" droeg hiertoe in niet geringe mate bij.

De economische wetenschap is in haar concrete gedaante in hoge mate plaats- en tijdgebonden. De geschiedenis vertoont weliswaar gelijkenissen, zij herhaalt zich niet daadwerkelijk. Wanneer dan de Algemene leer van de economie, naar ik verwacht in de nabije toekomst opnieuw aandacht zal gaan schenken aan de landbouw, zal dat anders zijn dan in het verleden het geval was, toen, in de maatschappelijke orde van toen, de menselijke betrekkingen beheerst werden door het inkomen uit grondbezit en toen het landbouwkundige gebeuren als de enige factor mocht gelden die de grens bepaalde tot waartoe het peil van de produktie kon stijgen.

In natuurwetenschappen wordt kennis geaccumuleerd, in de mens- en maatschappijwetenschappen, tot welk terrein de economische behoort, gaan inzichten vaak teloor als de omstandigheden veranderen en moeten waarheden worden hervonden. Om de economische wetenschap in haar volle rijkdom te kunnen beleven moet men niet slechts de geschiedenis van het economisch denken bestuderen maar evenzeer de geschiedenis van het economisch gebeuren, een gebeuren dat het denken beïnvloedt en door het denken wordt beïnvloed. Tegelijkertijd zal men de actualiteit, met zijn problemen en polemieken, niet mogen schuwen.

In die geest heb ik getracht mijn ambt te vervullen.

Ik heb gezegd.

VOETNOTEN

- 1) Alfred Marshall, "Principles of Economics", 8th edition, London 1922, p. XV.

Marshall verwaarloost de invloed van technologische vooruitgang en structurele verbeteringen in de Europese landbouw.

- 2) Deze verhandeling treft men in Engelse vertaling aan in A.E. Monroe, "Early Economic Thought", Cambridge (USA), Harvard University Press 1924, Hoofdstuk VII.

- 3) G. Weulersse, "Le Mouvement Physiocratique en France", Paris 1910 (Réimpression 1968), T.I., p. 212.

- 4) "Daarmede kwam, althans voor graan, een einde aan de deling van Frankrijk in drie douanegebieden, t.w.

- de oude stamlanden, veelal aangeduid als het gebied van de "Cinq grosses Fermes", d.w.z. van de vijf grote belastingpachten,
- de staatsprovincies oftewel "provinces réputées étrangères",
- de "provinces à l'instar de l'étranger".

Deze unificatie kreeg een blijvend karakter. De regering handhaafde evenwel de aloude bepaling dat alle graan dat binnen 10 mijl van Parijs werd gewonnen, in de hallen van die stad moest worden verkocht. Ook bleef zij doorgaan met het aankopen van graan om de aldus verkregen voorraden te gebruiken voor bestrijding van al te grote prijsstijgingen."

- 5) F. Galiani, "Dialogues sur le Commerce des blés" (1770), ed. Fausto Nicolini, Napoli 1959, p. 172.

- 6) G. Schelle, "Oeuvres de Turgot et documents le concernant", Paris 1913-1919, T. III, nr. 132, p. 614/615, de tweede cursivering is van ons.

- 7) Schelle, o.c. T. II, p. 593.

- 8) D. Ricardo, "Principles of Political Economy and Taxation", ed. Everyman's Library, London 1955, zie blz. 43, voetnoot 1.